

CUMHURİYET'İN 100. YILINDA TÜRKİYE'DE DEĞİŞEN KENTSEL GIDA SİSTEMLERİ VE KOOPERATİFLER

Uygur Dursun YILDIRIM*

Öz

Son yıllarda dünyada ve Türkiye'de yaşanmakta olan gıda krizi fiyat artışları, arz dalgalanmaları, beslenme sorunları, iklim değişikliği gibi çeşitli boyutlarıyla tartışılmaktadır. Bu etkilere bağlı olarak endüstriyel gıda sistemine yönelik sorgulamalar artarken gıda sistemlerinde alternatif üretim ve tedarik yöntemlerine olan ilgi artmaktadır. Bu sürece bağlı olarak Türkiye'de son yıllarda kooperatifleşme politikaları ve uygulamalarında yeniden bir canlanma gözlenmektedir. Bu canlanmaya karşın kooperatifçiliği Osmanlı'nın son dönemlerine ve Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına dayanan köklü bir geçmişi vardır. Bu çalışmanın amacı Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından itibaren varlığını sürdüren kooperatifleşme deneyimlerini gıda sistemlerinde yaşanan değişimlerle birlikte ele almaktır. Diğer bir değişle gıda sistemlerinin ve kooperatiflerin cumhuriyet tarihi boyunca geçirdiği dönüşüm çalışmanın odak noktası olarak belirlenmiştir. Çalışmada üç farklı dönem altında ele alınan kooperatiflerin gıda sistemleri içindeki değişen rolleri bakımından süreklilik gösteren ve farklılaşan özellikleri neler olabileceği sorusu cevaplanmaya çalışılmıştır. Merkezi devletin tarım, gıda politikaları, kırsal ve kentsel yapıdaki dönüşüm ve toplumsal hareketlerin eğilimlerine bağlı olarak kooperatiflerin taşıdığı rol ve işlevler farklılaşmaktadır. Çalışmada farklılaşma ve sürekliliklerin izi sürülerek 2000 sonrası dönemde gelişen kooperatifçiliğin merkezi devletten bağımsızlaşan karakterinin daha güçlü bir şekilde ortaya çıktığı saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kentsel Politika, Gıda Sistemleri, Kooperatifler.

IN THE 100th YEAR OF THE REPUBLIC, TURKEY'S CHANGING URBAN FOOD SYSTEMS AND COOPERATIVES

Abstract

In recent years, the food crisis, encompassing various dimensions such as price increases, supply fluctuations, nutritional issues and climate change have been widely discussed both in Turkey and throughout the world. As a result, there is an increasing scrutiny of the industrial food system, accompanied by a growing interest in alternative production and supply methods within food systems. Consequently, there has been a resurgence in cooperative policies and practices in Turkey in recent years. Despite this resurgence, cooperatives have a deep-rooted history dating back to the final years of the Ottoman Empire and the early years of the Republic. The aim of this

* Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi İslahiye İİBF Kamu Yönetimi Bölümü, uygarr@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0001-5669-5049X>

study was to examine the experiences of cooperatives that have persisted since the early years of the Republic in conjunction with the changes occurring in food systems. In other words, the transformation undergone by food systems and cooperatives throughout the history of the Republic is the focal point of this study. Within the study, the continuous and evolving features of cooperatives in terms of their changing roles within food systems are analysed through three distinct time periods. The roles and functions of cooperatives vary in accordance with the central government's agricultural and food policies, transformations in rural and urban structures, and the tendencies of societal movements. By tracing the threads of differentiation and continuity, the study identifies that post-2000 cooperatives have exhibited a stronger tendency to become more independent from the central government, underlining a more pronounced departure from their previous characteristics.

Keywords: *Urban Politics, Food Systems, Cooperatives.*

Giriş

Son yıllarda gıda ve ekoloji alanında yaşanan kriz ve sorunlarla ilişkili olarak Türkiye ve dünya genelinde kentsel gıda sistemlerinin direnç ve dayanıklılığının artırılması konusunda tartışmalar artıyor. Bu süreçte sistem bir yandan mevcut ekolojik, doğal şok ve risklere karşı dirençli, dayanıklı kentler, gıda sistemleri inşa ederek yenilenme çabasına girdiği gibi politika üretme, uygulama biçimleri de giderek heterojen, çok parçalı, yerel ve çok aktörlü bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Sistemin doğal, ekolojik, ekonomik süreçlerde ürettiği çoklu krizler yönetsel araçlarda dönüşümü zaruri hale getirirken sistemi yenilemeye yönelik yeni ütopyalar, örgütlenme biçimleri, reform girişimleri ve yerel kalkınma politikalarının gündeme geldiğini görüyoruz. Bu süreçlerle bağlantılı olarak nüfusun geniş kesimlerinin kentlerde yaşadığı Türkiye'de gıda sistemlerinin inşasında kooperatif tipi işletmelere yeniden roller verilmiştir. Son yıllarda Türkiye'de çeşitli türlerde çok sayıda kooperatif kurulmaktadır. Belediyeler, bakanlıklar, kentlerdeki gıda inisiyatifleri, kadın örgütleri, STK'lar (Sivil Toplum Kuruluşları) gibi çok sayıda aktör son dönemde kooperatiflerin gıdanın üretim, tedarik ve tüketim süreçlerinde yaşanan çeşitli sorunlara çare olabileceği üzerinde hemfikirdir. Osmanlı'dan bu yana var olan ve hatta demode, şeffaf olmayan örgütlenmeler olarak görülen kooperatiflerin son dönemde yeniden gündeme gelmesi oldukça dikkate değer bir konudur. Kooperatif tipi işletmelerin yeniden gündeme gelmesine rağmen bu modelin düşünsel anlamda ve pratikte Osmanlı'nın son dönemlerinden bugüne köklü bir geçmişi vardır (Kocabaş, 2003). Özellikle Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında kooperatifçilik politikaları ve yasal düzenlemelerle tarımsal üretim, gıda fiyatlarının düzenlenmesi ve kentlerin gıda iaşesi gibi alanlarda yaşanan sorulara çözüm üretilmeye çalışılmıştır. Merkezi devlet Cumhuriyet tarihi boyunca kooperatifçiliği hem desteklemiş hem de kontrol altında tutmaya çalışmıştır (Bilgin ve Tanyıcı, 2008, s. 155). 1980'li ve 1990'lı yıllarda eski önemini yitirirken 2000'li yıllara gelindiğinde ilginç bir şekilde merkezi devlet kadar toplumun farklı

kesimlerinin verdiği enerjiyle yeni bir kooperatifçilik hareketi diyebileceğimiz bir dönem başlamıştır. Kısacası kooperatifleşme süreçleri Cumhuriyet tarihi boyunca farklı toplumsal, siyasal dinamiklerin etkisiyle daima canlı tutulan, kendi içinde kırılmaları, farklılaşmalarıyla birlikte sürekliliği olan bir örgütlenme politikasıdır. Her dönemin kendisine özgü toplumsal, siyasal, ekolojik koşullarıyla paralel bir kooperatifleşme politikası ve modeli ortaya çıkmaktadır. Çalışmanın amacı Cumhuriyet tarihi boyunca değişen, farklılaşan gıda sistemleri içinde kooperatifçiliğin üstlendiği rolleri ele almak olarak belirlenmiştir. Birazdan üzerinde durulacağı gibi Cumhuriyet'in kır, kent ve tarım politikalarında kooperatiflerin her zaman merkezi bir önemi olmuştur. Dolayısıyla farklı dönemlerde gıda sistemlerinin inşasında kooperatifçiliğin içinden geçtiği süreçler çalışmanın odak noktasıdır.

Çalışmada Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından itibaren gıda sistemleri içindeki rolleriyle kooperatifleşme politikaları ve uygulamaları üç farklı dönemde ele alınacaktır; Bunlardan birincisi; savaş ve buhranın yıkıcı etkileri karşısında yeni bir gıda sisteminin inşasının gündeme geldiği ve kooperatifçiliğin yaygınlaştırılmaya çalışıldığı 1930 Sonrası dönemdir. İthal ikameci birikim rejimine ilişkin kalkınma politikalarının kurumsal, yasal süreçler bakımından daha sistematik uygulandığı ancak kooperatifçiliğin toplumsal hareketler içinde daha güçlü karşılıklar bulmaya başladığı 1960-1980 arası dönem ikinci dönem olarak ele alınmıştır. 1980'li ve 1990'lı yıllar Askeri Darbe ve neoliberal politikaların etkilerine bağlı olarak kooperatifçiliğin sönümlendiği yıllardır. Ardından gelen şirket ve marketlerin gıda sistemlerinde hakimiyet kurduğu ancak kooperatiflerin "yeni" bir alternatif olarak gündeme geldiği 2010'lu yıllar çalışmada üzerinde durulacak üçüncü dönem olarak belirlenmiştir. Eldeki kaynaklar izin verdiği ölçüde her dönemin kendisine özgü kooperatifçilik anlayış ve uygulaması kırsal dönüşüm süreçleri ve gıda sistemleriyle bağlantıları kurularak ele alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca çalışmada gıdanın üretim, tedarik ve tüketim alanında örgütlenen kooperatiflere yer verilmiş, konut, taşımacılık gibi diğer sektörlerde yer alan deneyimler kapsam dışı tutulmuştur. Çalışmanın ilerleyen başlıklarında öncelikle kır, tarım, gıda ve kooperatifler alanında literatürde yaşanan değişimlerle ilgili kısa bilgilere ve tanımlara yer verilecektir. Sonrasında yukarıda bahsedilen üç farklı dönem makalenin sınırları el verdiği ölçüde detaylarıyla ele alınacak sonuç bölümünde Cumhuriyet'in 100. Yılı'nda tarım, gıda sistemleri ve kooperatifçilik alanında yaşanan süreklilikler, kırılmalar ve değişimlere ilişkin bazı bulgulara yer verilecektir.

1. KIRSALDAN KENTSELE GIDA SİSTEMLERİ VE KOOPERATİF KAVRAMLARI ÜZERİNE KISA BİR LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Dünyada ve Türkiye'de gıda ve ekoloji alanında yaygınlaşan çok boyutlu krize bağlı olarak tarım, gıda alanı üzerine tartışmalar giderek

yaygınlaşmaktadır. Tarımda çöküş, tasfiye, çözülme başlıklarıyla kamuoyunda sürdürülen tartışmalar akademik alana da yansımakta gıda sistemleri, gıda rejimleri, alternatif gıda sistemleri, gıda egemenliği yaklaşımı etrafında çok sayıda çalışma yayımlanmaktadır (Ayalp, 2020; Büke, 2019). Türkiye'de tarımsal yapılar ve kırsal dönüşüm üzerine yapılan akademik çalışmaların Cumhuriyet'in Kuruluş yıllarından başlamak üzere uzun bir geçmişi vardır. Bu döneme ilişkin ilk çalışmalardan biri; kadro dergisi etrafında toplanan araştırmacılardan İsmail Hüsrev Tokin'in "Türkiye Köy İktisadiyatı" adlı çalışmasıdır (1990). Tokin çalışmasında Batı Avrupa'dan yayılan kapitalizmin köyün ve tarımın iktisadi yapısını nasıl etkilediği sorusunun yanıtını aramaktadır. Ayrıca çalışmada Türkiye'deki ağalık sistemi üzerinde durulmuş ve Avrupa'daki feodal sistemle benzeşen ve farklılaşan yönler ele alınmıştır. 1934 yılında basılan bu çalışma Türkiye'de tarıma ve köye ilişkin olarak yapılan ilk kuramsal çalışmalardan biridir. 1950 ve 1960'lı yıllara gelindiğinde kırsal dönüşüm süreçleri Behice Boran, Mübeccel Kıray gibi önde gelen araştırmacıların çalışmalarında sosyoloji disiplini çerçevesi içinde ele alınmaya başlanmıştır. 1970'lere gelindiğinde Korkut Boratav, Bahattin Akşit, Çağlar Keyder, Muzaffer İlhan Erdost gibi araştırmacıların Marksist ekonomi politik disiplin çerçevesinde yaptıkları çalışmalar ağırlık kazanıyor. Bu çalışmalarda kırsal dönüşümü kapitalist üretim ilişkilerinin köy ölçeğinde ya da tarım sektörünün bütünsel, yapısal dönüşüm süreçleri üzerinde yarattığı etkiler, değişimler çerçevesinde ele alındı (Akşit, 2006). Bu tartışmalar 1970'li yıllarda "tarım sorunu" başlığıyla sürdürülürken 2000'li yıllarda çalışmaların ağırlıklı olarak "gıda sorunu" ya da "gıda krizi" başlığıyla ele alındığını görmekteyiz. Gıdanın ekonomik, politik ve ekolojik alanların kesiştiği multidisipliner bir çerçevede ele alınması da yine son dönemin çalışmalarında göze çarpan diğer bir önemli noktadır (Kuran, 2019, s. 20). Bununla birlikte gıda alanı çerçevesinde yürütülen tartışmalar; halk sağlığı, ekoloji, ekonomi, siyaset bilimi, kamu yönetimi gibi farklı disiplinlerin üzerinde çalıştığı bir alan haline geliyor. Temel ihtiyaç olan sağlıklı gıdaya erişim hakkı ve bu çerçevede doğa, canlılar ve insan sağlığına dost üretim, tedarik ve tüketim süreçlerinin düzenlenmesi son dönem çalışmaların odak noktasıdır.

2000 Sonrası dönemde; "gıda sorunu/krizi" başlığı çerçevesinde yürütülen tartışmaların multidisipliner bir nitelik kazanarak çeşitlenmesi yanında yaşanan bir diğer önemli gelişme; bu tartışmaların çoğu zaman Türkiye'de yeniden yaygınlaşmakta olan kooperatif tipi örgütlenme pratikleriyle birlikte ele alınmasıdır. Gerçekten de Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında ilk örneklerini gördüğümüz kooperatifleşme 2000 sonrası dönemde yeniden canlanmakta ve yaygınlaşmakta olup bu alanda yeni bir literatür oluşmaktadır. Gıda krizine karşı kooperatiflerin çözüm potansiyelleri çeşitli çalışmalarda; küçük aile üreticiliğini güçlendirme potansiyelleri, kadınların güçlendirilmesinde sağladığı imkanlar, kentsel tüketicinin sağlıklı gıdaya erişim olanakları, mülteci istihdamına katkıları gibi

çeşitli başlıklarda ele alınmaktadır (Öngel ve Yıldırım, 2019; Işıl ve Değirmenci, 2020; Şahin, 2021).

Kır, tarım ve gıda alanında yapılan çalışmalarla ilgili yaşanan bir diğer değişim mekânsal ölçek boyutuyla yaşanıyor. Son dönemin çalışmaları kır ve köy odaklı olmaktan ziyade gıda sorununu kentsel süreçlerin bir parçası olarak ele almaktadır (Yarış ve Ayaalp, 2023). Özellikle 2000 Sonrası dönem aynı zamanda Türkiye’de kentsel nüfus oranının yüzde 90’lara dayandığı, tarımsal işgücünden büyük kopuşların yaşandığı yıllardır. Bu yıllarda kır, tarım ve gıda alanında yaşanan hızlı dönüşümler genel olarak kentleşme ve kentsel gıdanın üretim, tedarik ve tüketim süreçleri çerçevesinde ele alınmaya başlanmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında kentsel nüfus ve istihdamın kırsal nüfus ve tarımsal işgücü aleyhine hızlı artışlar göstermesiyle gündeme gelen “temel gıdayı kim üretecek” sorusuyla bağlantılı olduğu açıktır. Özellikle kriz, salgın, deprem gibi doğal, ekolojik, ekonomik şokların etkili olduğu son yıllarda nüfusun geniş kesimlerinin yaşadığı kentlerin temel gıda ihtiyacının nasıl sağlanacağı sorusu fiyat artışları ve beslenme sorunları boyutlarıyla daha kritik hale gelmektedir. Üretimden tüketime gıdanın kentsel ölçekte ele alınmasında etkili bir diğer gelişme de son yıllarda yerel yönetimler alanında yapılan yeni yasal düzenlemelerdir. 2012 Yılında kabul edilen 2014’te uygulamaya geçilen 6360 Sayılı Büyükşehir Belediyelerini konu alan yasayla birlikte Türkiye’de büyükşehir statüsü içinde kalan kentlere bağlı köylerin tamamı mahalle statüsüne geçirilmiştir. Ayrıca kırsal alanlar, mera alanları idari açıdan kentsel arazinin bir uzantısı, parçası haline geldiği gibi yeni düzenlemeyle birlikte büyükşehir belediyeleri de tarım, gıda politikası uygulama olanağına kavuşmuştur. Dolayısıyla son dönemde yaşanan gelişmelerle birlikte kırsal ve kentsel mekanlar arasındaki ayrım noktalarını saptamak zorlaşmış, kentleşme süreçleri kendisine özgü sosyal, ekonomik karakteriyle çevre mekanlar, kırsal alanlar üzerinde güçlü bir hegemonya kurmuştur. Kısacası Türkiye’de son yaşanan gelişmelerle birlikte 1970’lerde köy ölçeğinde veya tarım sektörü içinde ele alınan süreçler çeşitli boyutlarıyla kentsel sürecin bir parçası haline gelmiştir. Buna bağlı olarak üretimden ziyade kentlerde gıdanın tedarik ve tüketim süreçlerinin yanında beslenme sorunlarının da akademik çalışmaların yeni konuları haline geldiğini ekleyebiliriz.

Son dönemde akademik araştırmalar içinde gıda sistemleri, gıda rejimleri, alternatif gıda sistemleri kavramsallaştırmasıyla üretimden tüketime kırsal ve kentsel mekanları kapsayan ele alışlar yaygınlaşmaktadır. Buna göre; gıda sistemleri yaklaşımı üretim, hasat etme, işleme, paketlenme, dağıtım, pazarlama, tüketim ve gıdanın tüketimi ile ilgili tüm gıda sistemi faaliyetlerini kapsamakla kalmamakta, aynı zamanda bu faaliyetlerin çıktılarını da içermektedir (Kuran, 2019, s. 23). Başka bir çalışmada da kentsel gıda sistemi; "belirli bir Kent- Bölge’de gıdanın üretimi, işlenmesi, dağıtımı ve tüketiminde yer alan tüm aktörler, süreçler ve ilişkiler" olarak ele alınmaktadır (Yarış ve Ayaalp, 2023, s. 49). Üstelik yukarıda kısaca özetlediğimiz gelişmelerle birlikte geleneksel olarak kırsalın bir parçası olarak görülen gıda üretim ve

tedarik süreçleri kentsel politika ve planlamanın bir parçası haline gelmektedir. Diğer bir değişle gıdanın üretimi, işlenmesi, dağıtım ve satış süreçlerinin kentsel karakteri güçlenmiştir (Wiskerke, 2015, s. 5). Kentler; kent içinde ve çevresinde yer alan tarımsal alanlar, yakındaki çiftlikler ve farklı kentler, kıtalar ve ülkelerden gelen ürünlerle beslenmektedir. Gıda üretim ve tedarik süreçlerinin son yıllarda kentsel karakterinin güçlenmesi Türkiye'de şehir planlama bölümlerinden gelen araştırmacıların da bu alana yönelik ilgisini artırmıştır.

Gıda sistemleri yaklaşımı üretimden tüketime gıda zincirleri içinde çok sayıda aktörü kapsadığı gibi bu aktörler arasındaki güç ilişkileri ve politikalar da sistemin şekillenmesinde etkili olmaktadır. Dolayısıyla uluslararası örgütler ve merkezi devletin tarım, gıda politikaları ve yerel yönetimlerin kentsel gıda işesine yönelik politika ve uygulamaları yanında tarladaki tarım işçileri, çiftçiler, aracı, tüccar, banka ve perakende satış yerleri, marketler, şirketler ve kooperatifler bu sistemin kırdan kente örülen aktörleridir. Küreselden yerel ölçeğe uzanan zincirler içinde yer alan kıtalar, kentler ve ülkeler gibi farklılaşan mekanlarda yer alan aktörler arasındaki bağımlılık ilişkileri bu sürecin temel motifini oluşturmaktadır.

Gıda sistemleri yaklaşımı son dönemde çokça gündeme gelen beslenme sorunlarına bağlı hastalıklarla ilişkili olduğu gibi iklim değişikliği, biyoçeşitlilik kaybı gibi bir dizi ekolojik süreci de kapsayan bir yaklaşımdır. Dolayısıyla sürdürülebilirlik ve dirençlilik kavramları etrafında ekoloji üzerindeki olumsuz etkilerin minimize edilmesi, yeterli sağlıklı gıdanın toplumun tüm kesimleri için erişilebilir kılınması gibi ilkeler son dönemde gıda sistemleri yaklaşımı etrafında ele alınan konulardır (Tendall vd., 2015). Gıda krizine bağlı çeşitli riskler ve sorunlar kamuoyunda sıklıkla gündeme gelirken gıda sistemleri yaklaşımı sorunları farklı boyutlarıyla, bütünsel bir şekilde ele alma olanağı vermektedir. Gıdanın üretim, tedarik ve tüketim alanında yaşanan risk ve sorunlara karşı çeşitli alternatif örgütlenme modelleri gündeme gelmekte olup, kooperatifler bunlardan ilk akla gelen modeldir. Kooperatifler Türkiye'de ağırlıklı olarak gıda ve konut alanında örgütlenen, kır ve kentteki üretim ve tedarik süreçlerinde serbest piyasa ilişkilerinden doğan çeşitli sorunların çözümünde gündeme gelen bir örgütlenme modelidir. Türkiye'de de Osmanlı'nın son dönemleri de dahil olmak üzere Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından bugüne kooperatifler, özellikle kırsal kalkınma süreçlerinde ve kentlerin gıda ve tarımsal hammadde ihtiyacının giderilmesinde önemli roller üstlenmişlerdir.

Kooperatifler; Uluslararası Kooperatifler Birliği tarafından 1995'te yayınlanan bildirmede "...kişilerin gönüllü olarak birleşip ortak ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını ve beklentilerini müştereken sahip olunan ve demokratik kurullarla yönetilen bir işletme vasıtası ile karşılamak için oluşturdukları özerk bir kuruluş" olarak tanımlanmaktadır (Polat, 2017, s. 19). Tanımda yer alan özerklik, gönüllülük, demokratik işleyiş gibi ilkelere rağmen kooperatifler tarihsel olarak karşımıza oldukça farklı biçimlerde

çıkarmakta, gıda sistemleri içinde üstlendiği roller de değişmektedir. Birazdan üzerinde duracağımız bu farklılıklara rağmen cumhuriyet yıllarından 2000’li yıllara kadar kooperatifler çoğu zaman merkezi devlet ve yerel yönetimlerin girişimleriyle kurulmuş yerel gıda sistemlerinde önemli roller üstlenmişlerdir. Dünyadaki örneklerinde olduğu gibi Türkiye’de de kooperatifler gıda sistemleri içinde kimi zaman küçük üreticilerin piyasa ilişkileriyle eklenmesinin bir aracı haline gelmekte, kimi zaman da alternatif üretim ve tedarik ilişkilerinin inşasında gündeme gelmektedir (Yıldırım ve Öngel, 2021, s. 9). Özellikle geç kapitalistleşen ülkelerde, özel sektör ve girişimciliğin yetersiz kaldığı koşullarda devlet kooperatifler kurarak ulusal pazarın inşasına katkı sunmaktadır. 2000’li yıllara gelindiğinde kooperatifler yine gıda sistemleri içinde yeni roller üstlenmeye adaydır. Çalışmanın devamında mekânsal boyutları da göz önünde tutarak gıda sistemlerinin dönemlere göre değişen karakterini kooperatiflerin taşıdığı roller etrafında ele almaya çalışacağız.

2. CUMHURİYET’İN KURULUŞ YILLARINDA GIDA SİSTEMLERİ VE KOOPERATİFLER

Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında özellikle savaşlar ve dünya genelinde 1930’lu yıllardan itibaren yaşanan buhranın etkileriyle Türkiye’de tarımsal üretim, tedarik ve tüketim süreçlerinin ağırlıklı olarak geçimlik ve yerel bir karakter göstermiştir. Bilindiği gibi bu dönemde savaşlar ve 1930 Büyük Buhranı Anadolu nüfusunun büyük bir kesiminin yaşadığı köylerin demografisi, işgücü kapasitesi ve tarım ekonomisi üzerinde ağır tahribatlar yaratmıştı. Yaşanan büyük yıkımlara rağmen Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında geçimlik üretim yapan küçük köylülüğün işletme ve mülkiyet boyutuyla hakim olduğu bir tarımsal yapı varlığını sürdürmekteydi (Keyder, 1983). Bununla birlikte kuruluş yıllarında; dünya ekonomisiyle bütünleşen, liman bağlantıları olan Batı Anadolu ve Çukurova gibi kıyı çevresi bölgelerde gıda sistemlerinin yerel karakterini yitirdiği, aile çiftçiliği yanında büyük çiftliklerin de pazara yönelik üretimde yer aldığı bir yapı varlığını sürdürmektedir. Bölgelere göre tarımsal yapılarda yaşanan bu farklılaşma gıda sistemlerinde geçimlik tarım yapan küçük köylülük ve pazara yönelik üretim yapan irili ufaklı işletmeler olmak üzere bir farklılaşmanın geliştiğini göstermektedir (Akşit, 1985). Ayrıca bu yıllarda Güneydoğu’nun kırsal alanlarında varlığını sürdüren güçlü ağalık sistemleri de hesaba katıldığında Türkiye’de tarımın bölgelere göre oldukça farklılaşan, heterojen bir yapı gösterdiğini söyleyebiliriz.

Uzun yıllar süren savaş koşullarının yarattığı yıkım ve 1930 Büyük Buhranın Anadolu genelinde yarattığı etkiler gibi oldukça olumsuz koşullar altında kurucu kadrolar; ekonomiyi ayağa kaldırmak, ulusal kalkınma ve iç pazarın inşasında sermaye birikimi olanaklarının geliştirilmesi gibi bir dizi politika ve hedef belirlemeye çalışmıştır. Bu hedeflerin gerçekleştirilmesinde tarım kesiminin ve ağırlıklı emek biçimi olan küçük köylülüğün özel bir

önemi vardı. Kentsel nüfus oranının düşüklüğü, sanayi ve diğer sektörlerin ekonomi içindeki payının cılızlığı yanında ülke genelindeki işgücünün küçük köylülük ağırlıklı yapısı devleti ulusal kalkınma planlarında tarım sektörüne ve küçük köylülüğe öncelik vermeye zorlamaktadır. 1930 Sonrasında tarımsal üretimin güçlendirilmesi yanında iç fiyatlar yoluyla tarımdan sermaye kaynak aktarılması amacıyla devlet küçük köylü kesimine yönelik bir destekleme programı başlattı (Keyder ve Birtek, 1976). Geçimlik, yerel ve dışa kapalı özellikler gösteren gıda üretim ve tüketim süreçlerinin iç pazarlarla ve kentsel ekonomilerle bütünleştirilmesi tarımsal gıda ve hammadde üretiminin ve kentlerin gıda tedarik kanallarının güçlendirilmesi dönem politikalarının önde gelen hedefleri arasında yer almaktaydı.

Özel sektör ve piyasa aktörlerinin kır ve kent, üretimle tüketim arasındaki bağlantıları kurmakta yetersiz kaldığı koşullarda ulusal ölçekte bir gıda sisteminin inşasında merkezi devlete önemli roller düşmekteydi. Özellikle büyük ölçüde geçimlik üretim yapan küçük köylü üretiminin ulusal pazarla entegre edilmesinde merkezi devlet temel roller üstlenmiştir. Bu dönemde genel olarak tarımdaki üretici kesimin ve küçük köylülüğün üretim kapasitesini tarımsal girdiler, kredi ve ürün alımı yoluyla güçlendirmeye yönelik kapsamlı bir destekleme programı başlatılmıştır. Tarım okullarının kurulması, üretimde makineleşmenin hızlandırılmasından Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nu çıkarılarak topraksız köylüye toprak dağıtımı yapılması bu desteklemelerden sadece bazılarıdır. Diğer bir değişle bu dönem "kendi kendine yeten tarım ülkesi" söyleminin inşasında büyük adımlar atıldığı yıllardır. Bu süreç aynı zamanda geçimlik üretim yapan küçük köylü üretiminin devlet desteklemeleri eşliğinde pazara açıldığı ve kentsel ekonomilerle bütünleştiği bir gıda sisteminin inşası anlamına gelmektedir.

Küçük köylülüğün ve tüketicinin korunmasının zorunluluk haline geldiği bir diğer gelişme 1930 Buhranı koşullarında tarımsal gıda ve hammadde fiyatlarında yaşanan dalgalanmalardır. Varlık'ın aktardığı verilere göre 1927 Yılı 100 birim olarak veri kabul edildiğinde 1935'e gelindiğinde üreticiye yansıyan fasulyenin fiyatı 100'den 60.8'e, buğdayın fiyatı 27.5'e düşmüştür (1980, s. 114). Buhran yıllarında genel olarak tarımsal ürün fiyatlarında yüzde 30-70 arasında düşüşler yaşanmaktadır. Merkezi devlet özellikle 1930 Buhranının temel gıda hammaddesi olan buğday fiyatlarındaki dalgalanmalara düzen ve istikrar getirmek için 1932 ve 1934'te iki yasa çıkartmıştır (Köymen, 2008 , s. 127). Ancak Köymen'e göre hükümetin yaptığı fiyat düzenlenmeleri yetersiz kalmış, devletin özellikle buğday üreten küçük köylüye yönelik yaptığı destekleme alımları yetersiz kalmış, gıda piyasası ve fiyatlar alanında oluşan spekülasyon ortamından daha çok tüccarlar yararlanmıştır.

Uzun yıllar süren savaşlar Anadolu'da üretim yapan küçük köylülük üzerinde büyük yıkımlar yarattığı gibi kentsel sektörlerde ve bu kentlerin gıda yaşesinde özellikle fiyatlar boyutuyla büyük sorunlar ortaya çıkmaktadır. Dönemin sanayi sektörü ağırlıklı olarak şeker pancarı, buğday ve pamuk gibi

tarımsal hammaddeye dayalı üretim yapılmaktadır. Örneğin 1927 Yılında İstanbul'da mevcut sanayinin yüzde 60'ı dokuma ve gıda imalatına dayalıdır (Sarı, 2019, s. 192). Özellikle tarımsal gıda ve hammadde fiyatlarındaki düşüş sanayi kesiminin birikim koşulları için uygun bir ortama neden olsa da gıda ürünlerinin fiyatlarına çeşitli araçların eklediği kârlar nedeniyle kentteki tüketici artan gıda fiyatlarından olumsuz etkilenmektedir. Savaşlar sonrasında dünya buhranının etkilerinin en yoğun şekilde yaşandığı 1930'lu yıllar, kent genelinde hayat pahalılığının yaygınlaştığı, gıda ürünü fiyatlarında hızlı artışların yaşandığı yıllardır. Örneğin Yunus Nadi'nin 14 Nisan 1929'de kaleme aldığı bir köşe yazısında savaş yıllarıyla 1929 Yılı gıda ürünleri fiyatlarını karşılaştırarak; Et fiyatının 5 Kuruştan 150 Kuruşa, ekmeğin fiyatının 1 Kuruştan 18 Kuruşa, beyaz peynirin 5 Kuruştan 120 Kuruşa çıktığını aktarmaktadır (1929). Nadi'nin aktardığı fiyat farkları arka arkaya gelen savaşların ve buhranın tarım kesimi üzerinde yarattığı etkilerin tersine İstanbul'daki gıda fiyatları üzerinde büyük artışlara neden olduğunu göstermektedir. İstanbul'da gıda piyasasını kontrol eden araçların diğer kentlere göre çokluğu da fiyatların yüksekliğinin nedenlerinden biri olarak görülmektedir. Yeni yapılan demiryolları İstanbul'un Anadolu'nun iç bölgeleriyle olan bağlantılarını, tedarik kanallarını güçlendirmesine rağmen aracı kesim nedeniyle fiyatlar düşmemektedir (Sarı, 2019, s. 366-367). Sarı'nın aktardığı bilgilere göre 1929 Yılında Erzurum'dan gelen et 89 Kuruşa mal olurken, etin İstanbul'daki fiyatı 180 Kuruşu bulmaktadır. Buraya kadar kısaca ele aldığımız gelişmeler piyasa ilişkileri içinde cereyan eden gıda üretim, tedarik ve tüketim süreçlerinin özellikle savaşlar ve buhranın beraberinde getirdiği olumsuz etkilerden yoğun olarak etkilendiğini göstermektedir. Özellikle gıda fiyatlarındaki dalgalanmaların daha çok küçük köylülük ve kentsel kesimler üzerinde olumsuz etkiler yarattığını ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda ele alındığı gibi ulusal kalkınmacı politikalara bağlı tercihler ve iç pazarın inşası yanında üreticiler ve tüketicileri olumsuz etkileyen iç fiyatlardaki dalgalanmalar merkezi devleti yeni bir gıda sisteminin inşası doğrultusunda daha güçlü inisiyatifler almaya zorlamaktaydı. Merkezi devletin girişimci rolünün oldukça temel ve kritik roller üstlendiği bu dönemde tarım ve gıda politikalarının üretilmesi ve uygulanması güçlü bir kamu yönetimi sisteminin inşası anlamına gelmekteydi. Böylece hükümet hangi ürünleri hangi fiyattan alacağını saptayarak piyasayı düzenleyebilecektir. Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO), Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi (TŞFAŞ), Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (Fiskobirlik), Türkiye Ziraî Donatım Kurumu (TZDK) ve T.C. Ziraat Bankası devlet destekleme alımlarında görev alan kamu kuruluşlarından bazılarıdır (Kuran, 2019, s. 104). Özellikle TMO ve Şeker Fabrikaları gibi devlete bağlı kurumlar temel gıda ve hammaddenin arz ve fiyatlarında düzenleyici roller üstlendiler. Yerel, piyasa dışı geçimlik özellikler gösteren üretim ve tedarik sürecinin piyasaya açılması, iç pazarla ve kentsel

ekonomilerle bağlantılarının kurulması, fiyatların düzenlenmesi bu dönemin kamu kurumlarının temel görevleri arasında yer almaktadır.

Devlete bağlı kurum ve kooperatifler dışında hükümet, Türkiye genelinde tabandan gelen bir kooperatifçiliği de yasal düzenlemeler ve teşvikler yaparak desteklemeye çalışmaktadır.¹ 1923'te yapılan İzmir İktisat Kongresi'nde öne çıkan konulardan birisi de; az topraklı köylülerin istihsal (üretim) kooperatifleri etrafında birleştirilmesi ve hükümetin köy bankaları kurarak bu kooperatiflerin ihtiyaçlarının karşılanması olmuştur (Özensel, 2015, s.87; Kocabaş, 2003). Ayrıca 1920'lerden buhranın etkilerinin yoğun olarak hissedildiği 1930'lara kadar kooperatiflerin kuruluş süreçlerini destekleyen ve düzenleyen çok sayıda yasal düzenleme yapılmıştır. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra 1920 Yılında "Kooperatif Şirketler Kanun Tasarısı" meclise sunulmuş, bu tasarının bazı maddeleri yasalaşmıştır. Ayrıca 1923 Yılında İstihsal, Alım ve Satım Kooperatifleri Nizamnamesi; 1924 İtibari Zirai Birlikleri Kanunu, 1935 yılında Cumhurbaşkanı Atatürk imzasıyla Resmi Gazete'de yayınlanan "2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri Kanunu" ve "2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu" çıkarılarak ürün, girdi ve kredi piyasalarında faaliyet gösteren kooperatiflerin kuruluş ve faaliyetleri düzenlenmiştir (Varlık, 1980, s. 103). Görüldüğü gibi kuruluş yıllarında kooperatifleşmeyi yaygınlaştırmaya yönelik yoğun bir yasalaşma faaliyeti göze çarpmaktadır. Bu yasaların çıkartılmasının arka planında savaşlar ve krizden yoğun olarak etkilenen köylünün ürünün değerinde pazarlanması ve aracı tekellerin tedarik zincirlerinden çıkartılması, uluslararası ve yerel pazarın ihtiyaçlarına uygun tarımsal gıda ve hammaddenin üretilmesi ve ortakların ihtiyaç duyduğu girdilerin uygun koşullarda sağlanması, fiyatların düzenlenmesi gibi amaçlar yatmaktadır. Bu kanunlarla özellikle fiyat düşüşlerinden etkilenen küçük çiftçilerden ilgili kurumlardan gerekli onay ve izni alarak kooperatifleşmeleri beklenmektedir. Aynı şekilde kredi kooperatiflerinin kuruluş ve faaliyetleri de Ziraat Bankası'nın denetimine bırakılmıştır.

Devletin yasal düzenlemeler ve desteklemeler sayesinde üretim, kredi ve tüketim alanında çeşitli kooperatiflerin kurulduğunu görmekteyiz. Tarımsal satış ve kredi kooperatifi türünde kurulan bu kooperatifler; hububat, üzüm, tütün, fındık ve incir gibi ürünlerin üretildiği, tarımda ticarileşmenin güçlü olduğu kentlerin tarımsal alanlarında kurulmuştur. İzmir, Aydın, Adana, Giresun kooperatifleşmede önde gelen iller arasında yer almaktadır. Bununla birlikte aynı dönem tüketim kooperatifçiliği de gelişim göstermektedir. Ankara'da yaşayan memurların uygun fiyatlarla gıda tedarikinin sağlanması

¹ Dönemin aydınları arasında da siyasal yaklaşım farklılıklarına rağmen kooperatifleşme politikaları oldukça rağbet görmektedir. Bunlardan biri olan İsmail Hüsrev Tokin kooperatifleşme politikalarına şöyle yaklaşmaktadır; Köylü kooperatifler sayesinde, mahalli ve milli piyasalarda hatta cihan pazarlarında mutasavvıfların kesesine akan kârı kendi cebine koyarak köyde sermayenin terakkümüne ve dolayısıyla köy iktisadiyatının inkişafına ve kendi işтира kuvvetinin yükselmesine hizmet eder (Varlık, 1980, s. 110). Tokin'e göre üreticilerle tüketiciler arasında yer alan aracılardan fiyatları kontrol ederek bu iki kesimi de zarara uğratmaktadır.

amacıyla bizzat Atatürk'ün kurucusu olduğu “Ankara Memurin Erzak Kooperatifi” 21 Nisan 1925'te kurulmuştur (Emiroğlu, 2021). Kooperatifin kuruluş sermayesi olarak Ankara'da yaşayan memurların maaşlarına avans ödemesi yapılmış ancak bu avanslar memurlara ödenmek yerine yeni kooperatifin sermayesi olarak toplanmıştır. Bu alanda 1942 Yılında kurulan bir diğer örnek; “memur, işçi, esnaf her meslekten müstehlik halkın tek başlarına temin edemedikleri daha doğrusu, ucuza ve iyisini temin edemedikleri birçok tüketim maddelerini yerlerinden ve ucuza alıp, ortaklara ve ortak olmayanlara satmak” amacını taşıyan Samsun İstihlak (tüketim) Kooperatifi'dir (Kocabaş, 2006, s. 387). 1920'li ve 1930'lu yıllardan itibaren yapılan yasal düzenlemeler ve devlet desteklemeleri sonrasında Türkiye'de kurulan kooperatif sayılarında gözle görülür artışlar yaşanmasına rağmen veriler kooperatifleşmenin oldukça yetersiz kaldığını göstermektedir. Varlık'ın aktardığı verilere göre kooperatifleşen köylerin toplam köyler içindeki oranı yüzde 6,6'da kalmaktadır (Varlık, 1980, s. 124).

Türkiye'de kooperatifleşme düşüncesi ve pratikleri Osmanlı'nın son dönemlerinde tarımda ticarileşme düzeyinin yüksek olduğu bölgelerde başlamıştır. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına gelindiğinde kurucu kadrolar kooperatifçiliğin gelişimine oldukça önem vermiş, özellikle yeni bir gıda sisteminin inşasında kooperatiflere oldukça önemli roller atfetmiştir. Ancak bu yıllarda tabandan gelen kooperatifleşme dinamiği oldukça zayıf kalmış, bunun yerine merkezi devlet idaresi ve bütçesine bağlı kurum ve kooperatifler gıda sistemi içinde oldukça belirleyici roller üstlenmişlerdir. Kimi araştırmacılara göre 1935'te çıkan yasaya ve hükümetin teşviklerine rağmen küçük köylülük yerine kırsal varlıklı kesimlerinin ve büyük toprak sahiplerinin yeni kurulan kooperatiflerde egemen olması bu dönem kooperatifçilik hareketinin tabandan gelişmesini engellemiştir (Günaydın, 2014, s. 506) (Varlık, 1980, s. 131). Tabandan, toplumun farklı kesimlerinin inisiyatiflerinden doğan bir kooperatifçiliğin daha güçlü bir damar haline ortaya çıkması için 1960'lar sonrasını beklemek gerekecektir.

3. 1960-1980 ARASI GIDA SİSTEMLERİ VE KOOPERATİFLER

Türkiye'de 1960'lardan itibaren tarımsal üretim ve küçük köylülükten kentteki tedarik ve tüketim süreçlerine kadar gıda sistemlerinde önemli dönüşümler yaşanmaktadır. 1950'lerin başından itibaren tarımda hızlanan makinalaşma, ülke genelinde yaygınlaşan kara yollarına bağlı olarak iç pazarın gelişmesi ve 1960'larda hız kazanan destekleme politikaları sayesinde meta üretimine geçen aile çiftçisi sayısında büyük artışlar yaşandı. 1950'li yılların serbestleşme politikalarından sonra 1960'lı yıllarda devletin tarımsal hammadde ve gıdalara yönelik ürün destekleme politikalarının kapsamı genişletilmiştir. 1960'larda desteklenen gıda ürünü sayısı 7'ye yükseldi. Buna göre 1962'de kuru üzüm, kuru incir, 1965'te fındık, 1966'da zeytinyağı, pamuk, tiftik, 1968'de antepfıstığı destekleme kapsamına alınırken 1975'te kapsam daha da genişletilerek sayı 19'a çıkarılmıştır (Kazgan, 1983). Bu alım

desteklemelerinden geniş bir köylü kesimi yararlanmış böylece küçük meta üreticiliğine geçiş merkezi devletin koruma ve desteklemeleri eşliğinde yaygınlaşmıştır. Kendi toprağında üretim yapan çiftçi sayısının 1.9 Milyondan 3.8 Milyona çıktığı bu dönemde küçük köylülükten küçük meta üreticiliğine geçiş süreci çok sayıda araştırmacının kuramsal ve ampirik çalışmasına konu olmuştur (Akşit, 2006). Yine bu yıllarda meta üretimine geçen çiftçi sayısında büyük artışlar yaşanırken sanayi ve diğer kentsel sektörlerle yönelik işgücü ve nüfus akışı da hız kazanmış kırsal dönüşüm yolları oldukça farklılaşmış ve karmaşıklaşmıştır. Bu farklılaşma içinde küçük meta üreticileri ve merkezi devlete bağlı kurum ve kooperatifler gıda sistemlerinin özellikle üretim ve tedarik süreçlerinde daha güçlü roller üstlenmektedir.

Dönemin gıda sistemlerinin kendisine özgü yapısı bakımından altı çizilmesi gereken bir diğer nokta; 2000'li yıllarda yoğun bir şekilde sorgulanmaya başlanan tarımda "yeşil devrime" dayalı üretim yöntemlerinin bu dönemde yaygınlaşması ve yerleşik bir karakter kazanmasıdır. 1950'lerden itibaren Türkiye tarımında fenni gübre ve zirai ilaçlara bağımlı tarımsal üretim hızlı bir gelişme göstermiştir. Bitkisel ilaç kullanımı 1963'te Türkiye genelinde toplam 4.359 tondan 1980'de yaklaşık 30 Bin tona ulaşmıştır (Oral, 2013, s. 483). Fenni gübre kullanımı da 1950'lerde yaygınlaşmaya başlamış 1980'lere gelindiğinde tarımsal gıda ve hammadde üretiminde kullanılan fenni gübre miktarı 3 Milyon tonu bulmuştur (Şahin, 2016, s. 23). Yüksek verimlilik vaat eden tohumluklar, kimyasal ilaç ve gübre, araç-gereç, makine kullanımı bu dönemde tarımda hızla yaygınlaşırken üreticilerin bu girdileri üreten ve satan şirketlere bağımlılığı da artmaktadır. Özellikle neolitikten bu yana kullanılan karasabanın yerini traktörün almaya başlaması bu döneme damgasını vuran diğer bir önemli gelişmedir. Aynı dönemde çevre arazi ve ormanlardan tarla açma uygulamaları da oldukça yaygındır. Yaşar Kemal 1950'lerde yaptığı röportajlarda tarımda yaşanan hızlı gelişmeler nedeniyle Antalya'da köylülerin çevredeki ormanları yakarak tarlaya çevirdiğinden söz etmektedir (Kemal, 2011, s. 211). Orman keserek veya yakarak tarla açma yönteminin 1970'li yıllara kadar devam ettiği ve çoğu zaman hükümetlerin siyasal nedenlerle buna göz yumduğu bilinmektedir. Dolayısıyla bu dönem gıda üretim ve tedarik süreçlerinin hızla metalaştığı ve aynı zamanda tarım şirketlerine olan bağımlılıkların ve ekoloji ve beslenme alanında yaşanan sorunların ilk tohumlarının atıldığı yıllardır. Bu sorunlar 2000'li yıllarda gıda sorunu başlıklı çalışmalarda ve alternatif arayışlarında daha belirgin bir şekilde gündeme gelecektir.

Göç sonrası kentleşme süreçleri ilgili literatürde merkezi devletin kentsel alanlara yatırımlarını minimumda tuttuğu, konut stoklarının göçü karşılama noktasında yeterli kalıp kalmadığı ve buna bağlı olarak gelişen gecekondulaşma süreçleri ekseninde tartışılmaktadır (Şengül, 2009, s. 123). Bununla birlikte belirli bir kırsal nüfusun toprakta tutunmaya devam etmesi yanında artan kırdan kente göçler, kentlerin gıda işesi sorunlarını da gündeme getirmektedir. Diğer bir deyişle bu dönemde hızla artan kentsel nüfusa karşın kentsel gıdanın üretim ve tedarik süreçlerinin artan ihtiyacı

karşılıklı karşılamadığı diğer bir önemli noktadır. Kentsel nüfusta 1960'lar ve 1970'ler boyunca yaşanan hızlı artışlar karşısında mevcut gıda tedarik süreçlerinin yetersiz kalışı bu ihtiyacın karşılanmasında bir dizi enformel ilişki ağının da ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Ailelerin bu dönemde kır kent bağlantılarının devam ediyor oluşu gıda tedarik süreçlerinde de döneme özgü bir takım özelliklerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Uluslararası literatürde yer alan kimi yaklaşımlarda ve Türkiye'den çeşitli araştırmacılar köylülüğün güçlenerek sürekliliğini korumasını kentin ucuz besin ihtiyacının karşılanmasında dönemi bir faktör olarak ele almışlardır (De Janvry ve Garramon, 1977; Bazoğlu, 1987). Buna göre göç veren küçük köylü hanelerinde işletme ve işletme dışı ekonomik olanakları birleştirmeye, optimize etmeye yönelik bir işbölümüne doğru geçiş yaşanmıştır. Gecekondularda yaşayanların tarımsal üretimden tam olarak kopmamış dolayısıyla mülksüzleşmemiş kesimlerden oluşması (Yıldırım, 2010, s. 458) kentte yaşayan ailelerin ihtiyaç duydukları düşük maliyetli gıdayı köydeki akrabalarından temin etme olanağı vermektedir. Bu yıllarda ulaşım ve taşıma araçları sadece kırdan kente göç eden insanları taşımamakta, hanelerin köydeki üyelerinden gelen gıdanın adresi kente yeni yerleşen akrabalar olmaktadır. Kentleşmeyle birlikte açığa çıkan gıda ihtiyacının karşılanmasında bir diğer çözüm köydeki kimi ev içi üretim faaliyetlerinin kente taşınmasıyla bulunmuştur. Mübeccel Kıray'ın 1960'lı yılların başında devletin ağır sanayi yatırımının Zonguldak Ereğli'de yarattığı değişimi araştırmak için yürüttüğü çalışmada kentteki ailelerin ancak yüzde 6,8'inin gıda maddelerini dışarıdan satın aldığını saptamıştır (2000, s. 127). Kadınların çalışma hayatına katılımının düşüklüğü bu dönemin kentlerinde ekmek, salça, erişte, turşu, konserve gibi kimi temel gıda ürünlerinin ev içinde, piyasa dışı ilişkiler içinde üretilmesine olanak tanımaktadır. Diğer bir değişle bu dönemde kentleşmenin hız kazanması gıda sistemleri içinde enformel ilişki alanlarının da güçlenmesine yol açmaktadır.

Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren kentlerin gıda iâşesinde ve tedarik süreçlerinde çeşitli aracı, komisyoncu ve bakkalların etkili olduğu bilinmektedir. Yukarıda özetle üzerinde durduğumuz gibi hızlı kentleşme sürecinin beraberinde getirdiği gıda üretim ve tüketim sorunları bu alanda enformel ilişkileri de güçlendirmiştir. Bu dönem yaşanan bir diğer gelişme de merkezi devlet ve yerel yönetimlerin ortak çabalarıyla kentsel gıdanın tedarikinde Migros, Gima, Tansa gibi formel, kurumsal mağaza, market örneklerinin ortaya çıkmaya başlamasıdır (Kuran, 2019, s. 148-149). İsviçre'de kurulan kooperatif tipi faaliyet gösteren Migros'un 1950'li yıllarda şirket kurarak Türkiye'de faaliyete başlaması ayrıca dikkate değerdir. Et ve Balık Kurumu (EBK) gibi merkeze devlete bağlı kurumlar da kentlerde kendi perakende mağazalarını açarak halka ucuz gıda temin etmeye çalışmaktadır. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında başlayan devlete bağlı kurum ve kooperatiflerle üreticilerden tarımsal gıda ve hammadde alımları yaparak destekleme politikaları bu dönemde devam etti. Ticaret Bakanlığı'nın denetimiyle fındıkta Fiskobirlik, ayçiçeğinde Trakyabirlik, TMO (Toprak

Mahsulleri Ofisi) ve EBK bu dönemin alım yapan önde gelen kurum ve kooperatifleridir (Akad, 2013, s. 99). Tarım Kredi Kooperatifleri ve Köy Kalkınma Kooperatifleri de gelişme gösteren diğer örneklerdir.

Alım yapan kuruluşların coğrafi dağılımına baktığımızda; TMO'nun ağırlıklı olarak alım yaptığı bölge İç Anadolu, EBK'nun Doğu Anadolu, Çaykur Doğu Karadeniz'de alım yapmakta, Orta Karadeniz'de Fiskobirlik, Ege Bölgesi'nde TARİŞ, Çukurova'da ÇUKOBİRLİK, doğuda bakliyat alımlarında Güneydoğu Anadolu Birlik, 1972'de kurulan kendi bünyesinde şeker pancarı alımı yapan 24 farklı kooperatifi bulunduran Pankobirlik ülke genelinde en yaygın faaliyet alanına sahip kuruluşlardır (Akad, 2013, s. 101). Görüldüğü gibi ülke genelinde bütün bölgelere ulaşan, devlete bağlı kurum ve kooperatiflerden oluşan gıda alımlarını yürüten ve fiyatları düzenleyen güçlü bir kurumsal yapı oluşturulmuştur. Bu kooperatifler yönetsel gücünü küçük üreticiden almaktan ziyade mali ve idari bakımdan merkezi devlete bağlı işletmelerdir. Buna rağmen destekleme alımları sayesinde 1960'lardan başlayarak özellikle buğdayda ve diğer gıda ürünlerinde üreticiye yansıyan fiyatlar yüksek tutulmuş bu sayede üretimde önemli artışlar sağlanmıştır (Boratav, 2013, s. 44-45). Bu tablo 1970'lerin sonuna doğru tersine dönecek tarımdaki fiyatlar krizinin etkisiyle düşerken sanayi ürünlerinin fiyatları artmaya başlayacaktır.

Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında olduğu gibi 1960'lı yıllarda da devlet kooperatifçiliği destekleme politikalarına devam etmektedir. Bu dönemde 1960 Anayasası'nda ve Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1963-1967) kooperatifçiliğe yer verilmiştir. I. Kalkınma Planı'nda kooperatif kelimesi 34 defa geçmiş ve tarım, pazarlama, ormancılık, üretim, balıkçılık, süt ve süt ürünleri gibi birçok alanda kooperatiflerin gelişme yönünde gerekli sermaye ihtiyaçlarının karşılanabilmesi, desteklenmesi ve güçlendirilmesi hedeflenmiştir (Özkök ve Köse, 2021, s. 2655). Dönemin kooperatifleşme süreçleri bakımından önemli gelişmelerden birisi 1969 Yılında çıkarılan ve bugüne kadar uygulanan 1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu'dur. Bu yasayla birlikte Türkiye'de köy kalkınma kooperatifçiliğinde önemli gelişmeler yaşandı. 1971'de Samsun, Giresun, Trabzon, Sivas, Çorum, Yozgat, Denizli, Isparta ve İzmir gibi kentlerde kurulan Köy Koop işletmeleri köylerin kalkınmasında önemli roller üstlendiği gibi soğan, elma pazarlaması, toplu traktör alımı gibi çeşitli işler de yürütmüşlerdir (Akad, 2013, s. 103). Sayısı 1970'lerin sonunda 1500'e yaklaşan Köy Koop'lar kırdaki üreticiler ve toplumsal tabanla daha güçlü bağları olan kooperatiflerdi. Dönemin toplumsal hareketleri içinde kooperatifçilik yoluyla halkın geniş kesimlerine ucuz ve sağlıklı gıda ulaştırılması politikası yürütülüyordu. Bu bakımdan Köy Koop geniş kesimlerin yakından takip ettiği, desteklediği kır ve kent ayakları olan bir kooperatifçilik deneyimiydi. Köy Koop tarımsal alımlar yaptığı gibi 51 kente yayılan üyelerin ve halkın geniş kesimlerinin uygun fiyatlı gıda tedarik edebildiği 800'e yakın halk pazarı kurmuştu (Ülgen, 2008, s. 27). Kır ve kent ayaklarıyla yaygın ve güçlü bir kooperatif olmasına rağmen 12 Eylül Darbesi sonrası yöneticiler gözaltına alınmış, Köy Koop kapatılmıştır.

1960'lı ve 1970'li yıllar Türkiye'de kooperatifçiliğin gelişmesinde çok sayıda toplumsal dinamiğin etkili olduğu bir dönemdir. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından itibaren yasal düzenlemelerle ve desteklemelerle teşvik edilen kooperatifçilik bu dönemin toplumsal hareketleri tarafından da sahiplenilmiştir. Ancak geniş kesimlerin halkçı, kamucu ve kalkınmacı fikirler etrafında sahip çıktığı kooperatiflerin gıdanın üretim, yönetim, tedarik ve tüketim süreçlerini ne ölçüde demokratikleştirebildiği önemli tartışma başlıklarından biridir. Bunlara rağmen bu dönem kooperatif sayılarında büyük artışlar yaşandığını görüyoruz. 1965'te tarımsal satış, kredi, köy kalkınması, pancar ekiciliği, çay, hayvancılık, balıkçılık gibi alanlarda kurulan toplam kooperatif sayısı 2.744'ken bu sayı 1976'da 13.640'a çıkmıştır (T.C. Başbakanlık, 1983). 1970'li yılların sonuna gelindiğinde bu kooperatiflerdeki ortak sayısı 3.2 Milyona ulaşmıştır. Bu veriler kuruluş yıllarından itibaren kooperatifçilikte önemli bir yol kat edildiğini göstermektedir. Buna rağmen bu dönemin kooperatifçiliğine ilişkin çeşitli eleştiriler de yapılmaktadır. Özellikle 1163 Sayılı yasa sonrasında kurulan kooperatifler gıdanın üretim ve dağıtım süreçlerini üretici ve tüketici lehine düzenlemeler yapmak yerine çoğunlukla yukarıdan empoze edilmiş, tabandan kopuk deneyimler olarak görülmektedir (Akad, 2013, s. 96). Hatta bu dönem kurulan kooperatiflerin çoğu asli faaliyetler yürütmekten ziyade köylerden Almanya'ya işçi göndermek amacıyla kurulan paravan işletmelerdi. Dolayısıyla kurulan bir çok işletmeye rağmen gerçek anlamda bunlara kooperatifçilik denilemeyeceği, bu kooperatiflerin çoğunun Uluslararası Kooperatifler Birliği'nin temel ilkelerine uymadığı savunulmaktaydı (Mülayim, 1982, s. 244). Kısacası Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından bu döneme çeşitli sosyal, mekânsal, ekonomik dinamiklerin gıda sistemlerinin kendi içinde oldukça farklılaşmasında etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemde enformel ilişkiler ve kadın emeğinin de kentsel gıdanın temininde önem kazandığı gibi devlete bağlı kurum ve kooperatifler eşliğinde gıda sisteminin ulusal, bölgesel ölçekte metalaşma sürecinin etkisine girdiğini ayrıca toplumsal tabanla bağ kurmaya çalışan yeni tipte kalkınma kooperatifçiliğinin döneme damgasını vurduğunu görüyoruz.

4. 2000 SONRASI GIDA SİSTEMLERİ VE KOOPERATİFLER

Gıda sistemlerinin küresel kapitalizmle bütünleştiği 2000 Sonrası dönemde üretim, tedarik ve tüketim boyutuyla bütün taşların yerinden oynadığı yeni bir dönem başlamıştır. 1980'lerin başından itibaren tarımda aşamalı olarak uygulanmaya başlanan neoliberal politikalar üretimden tüketime gıda zincirleri içinde yer alan bütün aktörler için köklü dönüşümlerin başladığı yeni bir dönemin kapılarını açmıştır. Bu süreçte tarım, gıda sistemlerinde hakim politika ve uygulamaların seyri büyük ölçüde değiştiği gibi sistemin ürettiği krizler alternatif arayışlarını da yoğun bir şekilde gündeme getirmiştir. Gıda ve ekoloji alanında yaşanan kriz ve sorunlar önceki dönemlerde olmadığı kadar siyasal bir karakter kazanırken sistemin neredeyse

bütün aktörleri etkileri derinleşen gıda krizine karşı çeşitli alternatifler geliştirmeye çalışmıştır. Bu alternatiflerden biri olan 1980'li ve 1990'lı yıllarda eski önemini yitiren buna rağmen son yıllarda sistemin neredeyse bütün aktörleri tarafından çözüm potansiyelleri taşıyan bir işletme tipi olarak görülen kooperatiflerdir.

2000'li yılların başından itibaren güçlü bir şekilde uygulamaya geçilen tarımda neoliberal politikaların beraberinde getirdiği dönüşüm son yıllarda çok sayıda çalışmada ele alınmıştır. Burada bunları tekrarlamaktan ziyade çalışmanın genel amacı bakımından bir kaç noktanın altını çizmekte fayda vardır. Önceki dönemlerde üzerinde durulduğu gibi Türkiye'de tarımsal yapı ve gıda sistemleri içinde ücretsiz aile emeğine dayalı küçük üreticiliğin köklü bir geçmişi vardır. 2000 Sonrası süreçte önemli noktalardan biri bu köklü yapıda yaşanan dönüşümdür. Merkezi devlet kuruluş yıllarından itibaren sürdürdüğü köylüyü, küçük üreticiyi toprakta tutma, üretimle bağını güçlendirme politikalarında büyük ölçüde değişikliğe gitmiştir. Önceki bölümlerde üzerinde durulan tarım kesimini ve küçük üreticilerin üretim kapasitesini güçlendirmeye yönelik destekleme politikaları uygulayan kamu yönetimi sistemi büyük ölçüde işlevsizleştirilmiş, kurumların önemli bir kısmı özelleştirilmiştir. Diğer bir değişle gıda sistemlerinin işleyişinde devlet-köylü ilişkileri 2000'li yıllarda önemini yitirmeye başlayacaktır. Eski koruma ve güvencelerini yitiren ücretsiz aile emeğiyle üretim yapan küçük üreticiler bu dönemde kentlere büyük göçler verirken 1990'ların başında 9 Milyona yaklaşan tarımda çalışanların sayısı 2021'de 4,9 Milyona düşmüştür (TUİK, 2021). Tarımsal işgücündeki bu kayıp üretime de yansıdığı gibi üretimi sürdürmeye çalışan çoğu çiftçi daha fazla kimyasal gübre, ilaç ve girdi kullanarak varlığını sürdürmeye çalışmaktadır. Küçük üreticiliğin çözülme sürecine girdiği 2000 Sonrası süreçte kente göç eden haneler kırdan gelen gıda, erzak desteklemelerini de yitirmeye başlayacaktır. Ülke genelinde tarıma ayrılan arazilerin küçülmesi, tarımsal işgücünde uğranılan büyük kayıplar ve kentsel nüfustaki plansız artış hanelerdeki kır-kent dayanışma örüntülerini zamanla zayıflatmıştır.

2000 Sonrası yaşanan bir diğer gelişme; girdi, kredi ve ürün piyasalarında uygulanan serbestleştirme politikalarıyla birlikte gıda sistemlerinin önceki dönemlerdeki bölgesel, ulusal niteliğini yitirmesi ve küresel ekonomiyle daha güçlü bir şekilde bütünleşmesidir. Küreselleşme ve neoliberal pratiklerin beraberinde getirdiği önemli farklılıklardan bir diğeri de yerli ve çok uluslu olmak üzere çok sayıda tarım şirketi, market, banka gibi çeşitli sermaye gruplarının güçlenerek gıda sistemleri ve fiyatlar üzerinde hakimiyet kuran yeni aktörler haline gelmesidir. 2000'li yıllarda çok uluslu şirketlerin gıda alanındaki yatırımları 4 kat artarken buğday, mısır gibi temel temel tarımsal gıdalar sıklıkla ithalat yoluyla tedarik edilmiştir (Oral, 2013, s. 159,454) Aynı dönemin bir diğer önemli gelişmesi gıda piyasasında yaşanan hızlı marketleşme sürecidir. Bilindiği gibi Türkiye'de bakkal, manav, kasap gibi küçük ölçekli perakendeciler büyük zincir marketlerin yoğun rekabeti karşısında varlıklarını sürdürmemekte, kent ekonomisi içindeki önemlerini

yitirmektedirler (Sarı, 2019, s. 233-234). Türkiye’de zincir ve zincir olmayan marketlerin toplam sayısı 1998’de 2.135’iken 2008’de bu sayı 8.252’yi bulmuştur. Dünya Gazetesi’nin haberine göre market zincirlerinin 2022’deki sayısı 50 Bine yaklaşmıştır (2023). Oysa aynı süreçte Türkiye genelinde bakkalların sayısı yaklaşık 155 binden 133 bine düşmüştür (Oral, 2013, s. 194-195). Önceki dönemde Migros, Gima, Tansaş adıyla ilk örneklerini gördüğümüz marketleşme süreci 2000’lerde gıdada perakendecilik anlayışını ve yapısını değiştirerek hakimiyet kazanmıştır. İçinden geçtiğimiz yıllarda BİM, A101, Migros, Şok, CarreFourSa gibi marketler kentlerin bütün mahallerine yayılarak kentin yaş meyve, sebze, işlenmiş gıda gibi ihtiyaçlarının karşılanmasında önde gelen aktörler durumuna gelmiştir.

Kentsel nüfusun yüzde doksanlara yaklaştığı son yıllarda hızlı bir büyüme sürecinden geçen marketler kentsel gıdanın tüketiminde temel bir rol üstlenmeye başlamıştır. Aynı süreçte gıda fiyatlarındaki artışlar marketleri kendi içinde farklılaştırmış BİM, A101 gibi marketler daha alt gelir gruplarına hitap eden satıcılar olarak öne çıkmaya başlamıştır. Dolayısıyla 2000 Sonrası dönemin belirleyici noktalarından bir tanesi; devletin gıda sistemleri içindeki alıcı, destekleyici ve düzenleyici rollerini terk etmesi bunun yerini marketler ve şirketlerden oluşan kesimlerin almaya başlamasıdır. Tarımsal üretimde ve işgücünde yaşanan kayıplar ve marketleşme kentsel nüfusu gıda enflasyonunun etkilerine daha açık hale getirdiği gibi kentler uzun tedarik zincirlerine ve küresel pazarlara mahkum tüketim merkezleri haline gelmiştir (İPA, 2021). Tedarik zincirlerinin uzaması işlenmiş gıdaların raf ömrünü uzatan çeşitli kimyasalların kullanımı yaygınlaşmıştır. Buna üretimde toprağa atılan kimyasallar da eklendiğinde gıdanın üretim, tedarik ve tüketim süreçleri insan sağlığı yanında doğa ve diğer canlılar üzerinde olumsuz sonuçlar yaratan bir sürece dönüşmektedir.

Küçük üreticiler, aile üreticiliği olarak bilinen kesimler son dönemde varlığını sürdürmekte zorlanırken bir diğer gelişme bu üreticilerin yer aldığı köylerin büyük bir bölümünün mahalleye dönüşmesidir. 2012’de yasalaşan 6360 Sayılı Yasayla birlikte nüfusu 750 Binin üstünde kalan bütün kentlerin büyükşehir statüsüne alınması ve bu il ve ilçe merkezlerine bağlı köylerin tüzel kişiliğine son verilerek mahalle adını alması kararlaştırılmıştır (Çukurçayır vd., 2014). Kentlerde sunulan hizmetlerin tek merkezden yürütülmesi, daha etkili ve verimli bir yönetsel yapının inşası amaçlanarak yapılan bu düzenleme özellikle büyükşehir belediyelerine gıda politikaları geliştirmek ve uygulama konusunda yeni fırsatlar yaratmıştır. Tarımsal faaliyetlerine devam etmesine rağmen mahalle statüsüne dönüşen köyler yeni yasayla birlikte kentin idari, yönetsel, sosyal açıdan uzantısı, devamı haline gelmektedir. Dolayısıyla yeni yasal düzenlemelerle birlikte tarım ve gıda politikaları uygulayabilen büyükşehir ve ilçe belediyeleri gıda sistemlerinin yeni aktörleri durumuna gelmişlerdir.

Küçük üreticiliğin çözülme sürecine girmesi, gıda üretim, tedarik ve tüketim süreçlerinin kentsel karakterinin güçlenmesi, sağlıklı ucuz gıdaya

ulaşım sorunları son dönemde bir alternatif olarak kooperatifleri yeniden gündeme getirmiştir. Gıda sisteminde 2000'li yıllarda yaşanan endüstriyelleşme süreci küresel ölçekte olduğu gibi Türkiye'de de yoğun olarak tartışılmaktadır. Birleşmiş Milletler Tarım ve Gıda Örgütü 2008'de yayınladığı raporlarda detaylı bir şekilde endüstriyel gıda rejiminin ülkeler üzerinde neden olduğu sorunlara yer vermiş ve tarım alanında politika değişikliğine gidilmesi gerektiğini savunmuştur (UN FAO, 2008). İklim değişikliğinin beraberinde getirdiği ekolojik kriz, uzun tedarik zincirlerinin karbon ayak izi üzerindeki etkileri, beslenme sorunları AB (Avrupa Birliği) Ülkeleri genelinde de tartışılmakta son dönemde Yeşil Mutabakat çerçevesinde tarımda yerel üretim ve tedarik sistemleri, aile çiftçiliği, kooperatifler ve organik üretim eksenli gıda sistemlerine doğru bir geçiş sürecine girilmiştir (Yıldırım ve Yıldırım, 2021). Dünyadaki eğilimlerle paralel olarak son yıllarda Türkiye'de de alternatif gıda sistemlerinin geliştirilmesi konusunda çok sayıda aktör yoğun olarak çaba göstermekte, bunlar içinde yeni kooperatif deneyimlerinin geliştirilmesi üzerinde en çok durulan çözümlerden biridir. Önde gelen büyükşehirlerin farklı semtlerinde organize olan gıda inisiyatifleri, kadınların kurduğu taban örgütlenmeleri, bakanlıklar, mülki amirler, yerel yönetimler ve STK'lar son dönemde kooperatiflerin kurulması ve gelişmesinde önemli roller üstlenen aktörlerdir.

Son dönemin kooperatifleri ağırlıklı olarak tarımsal gıdaların üretim, tedarik ve tüketim süreçlerini belirli biçimlerde düzenleme, iyileştirme gibi amaçlarla kurulmaktadır. 1960'li 1970'li yıllarda kurulan ancak 1980 ve 1990'lı yıllarda güçten düşerek önemini yitiren tarımsal kalkınma kooperatiflerinin son dönemde yeniden canlandığına şahit olmaktayız. 2000'li yıllarda tarımsal işgücünde yaşanan kayıplara rağmen tarımsal üretimin güçlü bir şekilde varlığını sürdürdüğü bölgelerde tarımsal kalkınma kooperatifçiliği de yeniden yaygınlaşıyor. Karadeniz'de çay tarımında uzmanlaşmanın olduğu kentler yanında İzmir'in Tire, Göndence gibi ilçeleri tarımsal kalkınma kooperatifçiliğinin yeniden güçlenmeye başladığı önde gelen yerlerdir. Özellikle İzmir Büyükşehir Belediyesi ve Tunceli, Ovacık Belediyelerinin sözleşmeli alım anlaşmaları yoluyla tarımsal kalkınma kooperatifçiliğini geliştirmeye yönelik çalışmaları son yıllarda bilinen önde gelen örneklerden bazılarıdır. Örneğin İzmir Büyükşehir Belediyesi; Tire Süt Kooperatifi, Bayındır Çiçekçilik Kooperatifi, Bademli Fidancılık Kooperatifi, İğdeli Tarımsal Kalkınma Kooperatifi ve Bademler Tarımsal Kalkınma Kooperatifi gibi kooperatiflerden sözleşmeli üretim yoluyla düzenli alım yapmaktadır. Bu alımlarda 263 milyon 400 bin lira ödeme yapmış olup bu sayede sonucunda, son yıllarda İzmir'deki üretici kooperatiflerinin üye sayılarında %161 oranında artışlar yaşanmıştır (Keskin ve Yıldırım, 2018, s. 211). İzmir'deki örnek yanında Konya'da şeker üreticilerinin kooperatifleşmesinin ürünlerinden biri olan Torku yine son yıllarda hızlı gelişim gösteren örneklerden bir diğeridir.

2000'li yılların başından itibaren kurulmaya başlanan, son yıllarda sayıları hızla artan kadın kooperatifleri yeni kooperatifçilik dalgasının en ayırt

edici özelliklerinden birini oluşturuyor. Kadın hareketinin güçlenmesinin ürettiği öz örgütlülüklerle bağlantılı olarak gelişen kadın kooperatifleri çoğu zaman çok sayıda uluslararası ve yerel STK, bakanlık ve yerel yönetim düzeyinde devlet kurumlarının içinde yer aldığı geniş bir kurumsal destek ağı içinde gelişim gösteriyor. İstanbul, İzmir, Ankara gibi büyükşehirler yanında yoğun mülteci göçü alan Gaziantep, Hatay, Adana, Mersin gibi kentlerde de kadın kooperatiflerinin farklı türleriyle karşılaşıyoruz. Sayıları hızla artan kadın kooperatiflerine genel olarak baktığımızda karşımıza; “sosyal kooperatifler, kadın üretim ve işletme kooperatifi, tarımsal kalkınma kooperatifi gibi farklı başlıklar altında kurulan deneyimler çıkıyor. Bu kooperatifler ağırlıklı olarak “sağlıklı”, geleneksel yöntemlerle üretilen gıda üretim, imalat ve satışında uzmanlaşmaktadır. 2011 yılında toplam 93 olan kadın kooperatiflerinin sayısı, 2021 yılında 733’e çıkmıştır (Özdemir, 2011, s. 396)(Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, 2021, s. 278). Bu kooperatiflerde 7 bine yakın ortak bulunmaktadır. 2023 yılına doğru sayısının 1000’inin üstüne çıktığı tahmin edilen kadın kooperatiflerinin gıda sistemleri içindeki rollerine ilişkin daha detaylı çalışmalara ihtiyaç vardır.

Büyükşehirlerin önde gelen semtlerinde kurulan, dayanışma ekonomileri ve gıda egemenliği perspektifiyle kurulan tüketim kooperatifleri son döneme damgasını vuran örneklerden bir diğeridir. Bu kooperatiflerden en bilineni olan Kadıköy Tüketim Kooperatifi’ni, İstanbul ve İzmir’in çeşitli semtlerinde yeni kurulan diğer tüketim kooperatifleri izlemiştir. Bu kooperatifler genel olarak kentlerde yaşayan halkın sağlıklı gıdaya erişim hakları temelinde faaliyet yürütmektedirler. Tarım ve Orman Bakanlığı’na bağlı olarak kurulan, ilk şubasını Mart 2017’de açan tarım kredi kooperatiflerine bağlı olarak açılan kooperatif marketler son yıllarda hızla yaygınlaşan diğer bir örnektir. Resmi adı Tarım Kredi Pazarlama ve Marketçilik A.Ş. olan, halka düşük fiyatlı gıda tedarik edilmesi ve piyasada gıda fiyatlarının dengelenmesi iddiasıyla açılan kooperatif marketlerin sayısı Mart 2022’de 1000’e ulaşmış durumdadır (Tarım Kredi Gazetesi, 2023). Genel olarak özetlediğimiz bu örneklerin ağırlıklı kısmı tarım ve gıda alanında faaliyet göstermektedir. Görüldüğü gibi tarımda ve gıda alanında yaşanan kriz beraberinde bu krize çeşitli boyutlarıyla müdahale etmeye, iyileştirmeye çalışan çok sayıda deneyimin de ortaya çıkmasına yol açıyor.

Farklılaşan kooperatif deneyimlerinin içinde buldukları alan ve sektörlerde büyüklük ve etkilerine ilişkin elimizde somut veriler bulunmamakla beraber bu etkinin henüz oldukça sınırlı olduğunu tahmin edebiliriz. Buna rağmen kooperatifleşmenin bir çok soruna çare olacağı konusunda Türkiye’de neredeyse bütün aktörlerin üzerinde uzlaştığı bir toplumsal zemin gelişmektedir. Kooperatifleşme politikalarının çözüm potansiyellerinin yüksekliği konusunda oluşan yaygın kanaate rağmen son dönemde yaygınlaşan örnekler kendi içinde oldukça farklı işlevler ve roller üstlenmektedir. Dayanışma ekonomileri ve gıda egemenliği perspektifiyle kurulan ve faaliyet gösteren kooperatifler kendilerini doğrudan endüstriyel gıda sistemi ve şirketlerin hakim olduğu tarım, gıda sistemine karşı

konumlandırmaktadırlar. Şirketlerin egemen olduğu gıda sisteminde halkın kendi gıda sistemlerini inşa etmek perspektifi temelinde kooperatiflere bir dizi roller verilmektedir. Bununla birlikte kırsal kalkınma perspektifi çerçevesinde kurulan, özellikle CHP'li yerel yönetimlerce desteklenen üretici kooperatiflerinin yaygınlaştığını görmekteyiz (Yıldırım, 2017). Bu deneyimde küçük aile çiftçiliğinin korunması ve desteklenmesi, kentlinin gıda yaşasının sağlanması, gıda güvenliğinin tesisi gibi bir dizi hedef çerçevesinde kooperatiflere roller verilmektedir. Son olarak devletin merkez ve taşra teşkilatları, yerel ve küresel STK'lar gibi kurumlarla yoğun işbirliği içinde kurulan kooperatifler, kadın kooperatifleri yerelde kadınlar ve diğer dezavantajlı gruplar için yeni girişimcilik ve istihdam olanakları, markalaşma, organik ürün pazarında ortaya çıkan yeni fırsatların yakalanması bağlamında kooperatiflere roller verilmektedir.

Sonuç

Gıda krizi son yıllarda insan sağlığı, canlılar ve ekolojik süreçler boyutlarıyla farklı disiplinlerden araştırmacıların gündeme aldığı konulardan biridir. Krizin beraberinde getirdiği sorunlar oldukça kapsamlı olmakla birlikte son yıllarda kooperatif tipi örgütlenmelerin belirli ölçülerde bu krize çözüm olabileceği yaklaşımı giderek yaygınlaşmaktadır. Kooperatif tipi örgütlenmeler yeniden gündeme gelmesine rağmen çalışma boyunca üzerinde durulduğu gibi esasında ilk örneklerini Osmanlı'nın son dönemlerinde, tarımda ticarileşmenin etkili olduğu bölgelerde görmekteyiz. Ancak kooperatifçilik politikası ve uygulamalarının yasal, kurumsal süreçler etrafında düzenlenmesi, teşvik edilmesi ve desteklenmesi esasen Cumhuriyet tarihi boyunca çok sayıda hükümeti ortak kesen bir özellik olmaktadır. Bu çalışmada özellikle 1930'lardan itibaren üç farklı dönemin kooperatifçilik politikası ve pratikleri gıda sistemleri içindeki rolleri çerçevesinde ele alınmıştır.

1930'lar sonrasında savaşlar ve ekonomik buhran kırdaki üreticiler kadar kentte yaşayan tüketiciler üzerinde özellikle gıda fiyatlarındaki dalgalanmalar nedeniyle olumsuz etkiler yaratmaktadır. Dolayısıyla dönemin kooperatifçilik politikaları kriz ortamının yol açtığı fiyatlar dengesizliklerini düzenlemeye yönelik olarak gündeme getirilmiştir. Burada hemen not etmek gerekir ki kriz koşullarının üreticiler, fiyat ve tüketiciler üzerinde yarattığı olumsuz etkilere bağlı olarak kooperatifleşmenin bir çözüm haline gelmesi 1930'lu yıllarda olduğu gibi gıda krizinin etkili olmaya başladığı 2000 Sonrası koşullar için de geçerlidir. Ayrıca kooperatifçilik politika ve uygulamaları, gıda fiyatlarının düzenlenmesinden öteye dönemin ulusal kalkınma politikalarının hayata geçirilmesi bakımından da merkezi önem taşımaktadır. Özel sektör kurumlarının beklenen performansı gösterememesi devlete bağlı kurum ve kooperatiflerin önemini artırmıştır. Ancak merkezi devletin yasal çerçevesini çizdiği ve kurucu kadrolarca teşvik edilen kooperatifleşme pratikleri bu yıllarda ağırlıklı olarak devlet girişimleri olmakla sınırlı

kalmıştır. Bu kooperatiflerin merkezi devletle olan sıkı idari, mali bağları Türkiye’de kooperatifçilik geleneğinin toplumsal tabanla bağının zayıf kalmasına neden olmuştur. Osmanlı’da Ziya Paşa’nın Memleket Sandıkları, Kamil Paşa’nın İzmir’deki kooperatifleşme süreçleri konusundaki çabaları düşünüldüğünde bu geleneğin daha eskiye giden bir geçmişi olduğu söylenebilir.

1960’lı yıllara gelindiğinde gıda sistemleri içinde çeşitli üretim ve tedarik pratiklerinin geliştiğini ve buna bağlı farklı perspektiflerden gelen kooperatif türlerinin de yaygınlaştığını görmekteyiz. Diğer bir değişle 1930’larda devlet kontrolü ve denetimi altında gelişen kooperatifçilik geleneği içinde 1960’larda toplumsal hareketler içinden gelen, üretici ve tüketici kesimlerle organik bağları olan başka türde bir kooperatifçilik de gelişim göstermektedir. Aynı süreçte mahalle bakkalları önemini sürdürürken devlet ve yerel yönetimler desteğiyle kurulan marketlerin ilk örnekleri kentsel gıdanın tedarikinde yeni aktörler olarak gündeme gelmektedir. Bununla birlikte göç alan kentlerin çeperlerinde yaşayan kitlelerin temel beslenme ihtiyaçlarında köydeki akrabalarından gelen gıda destekleri ve istihdam hayatına katılmayan kadınların ev içi emeği ve gıda üretimindeki rolü de önem kazanmıştır. Genel olarak bu denemin kooperatifçiliği üzerinde merkezi devlet otoritesi devam etmekle birlikte Köy Koop Deneyimi gibi tabanla güçlü bağları olan bir kooperatifçilik geleneğinin gelişmesinin ilk adımları atılmıştır. Ayrıca bu yıllarda sorgulanmaksızın uygulamaya geçilen yeşil devrim politikaları özellikle 2000’li yıllarda gıda sorunu tartışmalarında beslenme sorunları ve uluslararası tarım şirketlerine olan bağımlılıklar boyutuyla yeniden gündeme gelecektir.

Osmanlı’nın son dönemlerinde gayrimüslim burjuvaziye karşı yerli üreticinin korunması, Cumhuriyet’in kuruluş yıllarından itibaren merkezi devlet girişimleriyle ulusal kalkınmanın gerçekleştirilmesi, 1960’lı yıllardan itibaren köylülüğün güçlü bir şekilde desteklenmesi gibi farklı tarihsel dönemlerde farklı roller üstlenen kooperatiflere son dönemde yeniden çeşitli rol ve işlevler verilmektedir. Son dönemde de gıda krizinin derinleşmesiyle kendisini gösteren; sağlıklı beslenme ve ucuz gıdaya erişim, küçük üreticinin desteklenmesi ve üretimle bağının güçlendirilmesi gibi sorunlar kooperatif tipi örgütlenmelere olan ilgiyi artırmaktadır. Bununla birlikte bu modelin çok daha kapsamlı sorunların çözümünde bir sosyal politika aracı olarak gündeme getirildiğini görüyoruz. Son dönemin kooperatifleri gıda krizi kadar istihdam, güvencesizlik, kadınların güçlendirilmesi, mülteciler ve ekolojik kriz gibi farklı sorunlarda taşıdığı çözüm ve iyileştirme potansiyelleri bakımından gündeme gelmektedir. Özellikle kadın kooperatifçiliğinin gelişmesi son dönemin en ayırt edici özelliklerinden biridir.

Kooperatifler, son dönemde üretim, tedarik ve tüketim süreçlerinde büyük yapısal dönüşümler yaşandığı bir süreçte gündeme gelmiştir. Küçük üreticiliğin yeniden üretim krizine girdiği süreçte perakende sektöründe yoğun bir tekelleşme sürecine girilmiş piyasayı az sayıda zincir market elinde

tutmaya başlamıştır. Gıda perakende piyasasında yaşanan marketleşmenin önemli sonuçlarından biri üreticiyle tüketici arasındaki aracı sayısının azaltılması ve marketlerin kırdaki üretim ve kentteki tüketim süreçlerini aynı anda düzenleyecek, tedarik ilişkilerini ve fiyatları kendi çıkarlarına göre düzenleyecek kapasiteye ulaşmasıdır. Dolayısıyla merkezi devletin de düzenleyicilik rollerinden çekildiği bu süreçte gündeme gelen kooperatifler yeniden bir dizi kamusal rol üstlenmeye hazırlanmaktadır. Son dönemlerde adil fiyatlarla gıdaya erişimin önemi arttığı gibi fenni gübre ve diğer tarımsal ilaçların kullanımının artması beslenmeye bağlı sorunları da gündeme getirmektedir. Önceki dönemlerden farklı olarak kentsel kesimlerin ucuz ve sağlıklı gıdaya erişim sorunları çerçevesinde tüketim kooperatifçiliği yeni bir gelişme dinamiği yakalamıştır.

Görüldüğü gibi son dönemde kentleri besleyen gıda sistemlerinde büyük yapısal dönüşümler yaşandığı gibi sistemin içinden sistemi dönüştürmeye, iyileştirmeye yönelik müdahalelerin de gündeme geldiğini görmekteyiz. Diğer bir değişle 2000 Sonrasının gıda sistemlerinde şirketler ve marketlerin hakimiyet kurduğu, gıda tedarik zincirlerinin küresel nitelik kazandığı koşullarda üretim ve tüketimin yerelleştirilmesi, ekolojik üretime geçilmesi temelinde bir dizi alternatif deneyim ortaya çıkmaktadır. Deprem, salgın, yangın, iklim değişikliği gibi doğal, ekolojik ve ekonomik nedenselliklere bağlı olarak gündeme gelen afetler de yine gıda sistemlerini tehdit eden gelişmelerdir. Önümüzdeki dönemlerde bu tip krizlere ve afetlere dayanıklı gıda sistemlerinin inşasında kooperatiflerin önemli roller üstleneceğini öngörmek mümkündür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Uygur Dursun Yıldırım, %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Uygur Dursun Yıldırım, %100

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Akad, T. (2013). Devletin Kırsal Kesime Yönelik Müdahaleleri. N. Oral (Ed.), *Türkiye’de tarımın ekonomi-politiği (1923-2013)* içinde (s. 35-46). Notabene Yayınları.
- Akdağ, Sarı K. (2019). Cumhuriyet Dönemi'nde iktisadi açıdan İstanbul-Ankara çekişmesi (1923-1939) [doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Ak Kuran, S. (2019) Türkiye’de gıda sistemleri ve ekolojik etkileri [doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Akşit, B. (1985). *Köy, kasaba ve kentlerde toplumsal değişme*. Turhan Kitabevi.
- Akşit, B. (2006). Köy, Kırsal Kalkınma ve Kırsal Hanehalkı/Aile Araştırmaları: 1923-2002 Yılları Arası Eleştirel Bir Yazın Taraması. A. Eraydın (Ed.), *Değişen mekân: mekânsal süreçlere ilişkin tartışma ve araştırmalara toplu bakış: 1923-2003* içinde, (s. 23-41), Dost Kitabevi Yayınları.
- Bazoğlu, N. (1987). İşçileşmeye karşı köylülüğün devamı tartışması ve düşündürdükleri. *11. Tez Kitap Dizisi*, 7, 30-34.
- Bilgin, N. & Tanıyıcı, Ş. (2008). Türkiye’de kooperatif ve devlet ilişkilerinin tarihi gelişimi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (2), 136-159.
- Birtek F. & Keyder, Ç. (1976) Türkiye’de devlet tarım ilişkileri 1923-1950. *Birikim*, 22, 31-40.^[1]_[56]
- Boratav, K. (2013). Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi, N. Oral (Ed.), *Türkiye’de tarımın ekonomi-politiği (1923-2013)* içinde (s.19-40). Notabene Yayınları.
- Büke, A. (2019). 21. Yüzyılda kapitalist tarım-gıda sistemi ve tarım/köylü sorunu tartışmaları. *Praksis*, 50(2). 123-148.
- Çukurçayır, M. A., Negiz, N., & Yemen, A. (2014). 6360 Sayılı Kanun’un uygulamasında köy (lü) mü mahalle (li) mi. Uluslararası XI. Kamu Yönetimi Forumu Bildiriler Kitabı: AfroAvrasya Coğrafyasında Kamu Yönetimi Uygulamaları ve Sorunları. TODAİE Yayınları.
- De Janvry, A., & Garramon, C. (1977). The dynamics of rural poverty in Latin America. *The Journal of Peasant Studies*, 4(3), 206-216. <https://doi.org/10.1080/03066157708438020>
- Dünya Gazetesi. (2023, 13 Haziran). *Türkiye’de orta vadede en az 20 bin market açılması bekleniyor*. 20 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.dunya.com/sectorler/adresinden edinilmiştir>.
- Edgücan, Ç.Ş. (2021). *21. Yüzyıl Türkiye’sinde Kooperatifler: Teori, Pratik, Vizyon* (ed.). Notabene Yayınları.
- Emiroğlu, A. (2021). *Geçmişten Günümüze Kooperatifler*, Ekin Yayınevi.

- Gümrük ve Ticaret Bakanlığı. (2021). *Ticaret Bakanlığı 2021 yılı faaliyet raporu*, 20 Ağustos 2023 tarihinde www.ticaret.gov.tr/data/adresinden edinilmiştir.
- Günaydın, G. (2014). Köylülüğün Dönüşümü, A. Aysu & M.S. Kayaoğlu (ed.), *Köylülüğten Sonra Tarım İçinde* s. 457-535, Epos Yayınları.
- Işıl, Ö.S. & Değirmenci, S. (2020). *Yaşamı Örgütleyen Deneyimler: Kadınlar Dayanışma Ekonomilerini ve Kooperatifleri Tartışıyor* (ed.). Notabene Yayınları.
- İstanbul Planlama Ajansı (2021). *İstanbul gıda stratejisi belgesi*, 20 Ağustos 2023 tarihinde <https://ipa.istanbul/istanbulgidastratejibelgesi> adresinden edinilmiştir.
- Ayalp Karakaya, E. (2020). Tarımsal gıda sistemleri dönüşüyor mu? İzmir'de alternatif gıda inisiyatifleri. *Toplum ve Bilim*, 153, 49-81.
- Karg, H., Drechsel, P., Akoto-Danso, E.K., Glaser, R., Nyarko, G. & Buerkert, A. (2016). Foodsheds and city region food systems in two west african cities. *Sustainability*, 8, 11-75. <https://doi.org/10.3390/su8121175>
- Kazgan, G. (1983). "Tarım" Maddesi, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt: 9 İçinde, s. 2410-2429. İletişim Yayınları.
- Kemal, Y. (2011). *Röportajlar*. Yapı Kredi Yayınları. ^[1]_[SEP]
- Keskin N. E. & Yıldırım C. (2018, 10 Nisan). *İzmir'de tarımsal kalkınma ve Büyükşehir Belediyesi* [Bildiri sunumu]. İzmir Belediyesi'nin 150. Kuruluş Yıldönümünde Uluslararası Yerel Yönetimler Demokrasi ve İzmir Sempozyumu Bildiriler Kitabı, (s. 196-213), İzmir.
- Keyder, Ç. (1983). Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Tarihsel Oluşumu ve Bugünkü Yapısı, Ç. Keyder (Ed.), *Toplumsal tarih çalışmaları* içinde (s.221-276). Dost Kitabevi Yayınları. ^[1]_[SEP]
- Kıray, M. (2000). Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası, *Bağlam Yayınları*.
- Köymen, O. (2008). Kapitalizm ve Köylülük, *Yordam Yayınları*.
- Mülayim, Z.G. (1982, 17 Mayıs) *Türk Kooperatifçiliğinde Son Gelişmeler* [Bildiri sunumu]. Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi'nde Konferans, Bursa.
- Oral, N. (2013). *Türkiye'de Tarımın Ekonomi-Politiği 1923-2013* (ed.), Notabene Yayınları.
- Özensel, E. (2015). *Türkiye'de Kırsal Yapıların Dönüşümü*. Çizgi Yayınevi.
- Polat, H. (2017). *Yarının İşletmesi Kooperatif*. Orkide.
- Şengül, H. T. (2009). *Kentsel Çelişki ve Siyaset*. İmge Kitabevi.
- T.C. Başbakanlık. (1983). Türkiye Yıllığı 1983, Başbakanlık Basım Yayın Genel Müdürlüğü, Dönmez Ofset Basım Evi.

- Tarım Kredi Gazetesi. (2023, 10 Haziran). *Kooperatif marketler*. 20 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.tarimkredi.org.tr/gundem/tarim-kredi-gazetesi/adresinden edinilmiştir>.
- Tökin, İ. H. (1990). *Türkiye Köy İktisadiyatı*. İletişim Yayınları.
- TUİK. (2021). *İşgücü İstatistikleri Bülteni*. 20 Ağustos 2023 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/> adresinden edinilmiştir.
- Tendall, D. M., Joerin, J., Kopainsky, B., Edwards, P., Shreck, A., Le, Q. B., & Six, J. (2015). Food system resilience: Defining the concept. *Global Food Security*, 6, 17-23. <https://doi.org/10.1016/j.gfs.2015.08.001>.
- Öngel, S. & Yıldırım, U.D. (2019). *Krize Karşı Kooperatifler: Deneyimler, Tartışmalar, Alternatifler* (ed.). Notabene Yayınları.
- Özkök, Y., & Köse, Z. (2021). Kooperatifçilik ve bölgesel kalkınma ilişkisi: Türkiye üzerine bir inceleme. *Third Sector Social Economic Review*, 56(4), 2647-2664. Doi:10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.21.11.1689.
- Özdemir, G. (2011, 13 Ekim). *The case of women's cooperatives in struggle against poverty* [Bildiri sunumu]. In International symposium on poverty alleviation strategies, (pp. 393-399), İstanbul.
- Kocabaş, Ö. Y. (2003). Türkiye'de Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 8(1/2), 15-24.
- Nadi, Y. (1929, 14 Nisan). *Hayat pahalılığı*, 20 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1929-04-14/1> adresinden edinilmiştir.
- Şahin, Ç. (2018). Türkiye tarımında kooperatifçilik alternatifini yeniden düşünmek. *Politik Ekonomik Kuram*, 2(2), 59-76. <https://doi.org/10.30586/pek.494587>
- Şahin, G. (2016). Türkiye'de gübre kullanım durumu ve gübreleme konusunda yaşanan problemler. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 22(1), 19-32.
- Yarış, A., & Ayalp, E. K. (2023). Kentsel gıda planlaması için çıkarımlar: Gıdanın kent-bölgesi'ni tanımlamak. *Sketch: Journal Of City And Regional Planning*, 5(01), 46-60, <https://doi.org/10.5281/zenodo.8214074>
- Yıldırım, U. D. (2017). Tarımda alternatif kamusalılığın olanakları: İzmir Tire süt kooperatifi örneği. *Meltem İzmir Akdeniz Akademisi Dergisi*, 2, 50-67.
- Yıldırım, U.D.& Öngel F.S. (2021). *Şirketlerden Kooperatiflere Rekabetten Dayanılmaya Deneyimler, Tartışmalar* (ed.). Notabene Yayınları.
- Yıldırım, U.D. & Yıldırım, M. C. (2021). “Yeşil Ekonomiye” Geçiş Sürecinde Tarladan Sofraya Adil, Sağlıklı Ve Çevre Dostu Gıda Sistemleri Ve Kooperatifler. F.Sezgin, E. Acı, R. A. Kuşçu (Ed.) *Avrupa Yeşil Mutabakatı kapsamında yeşil ekonomi* içinde (s. 217-245). Nobel Yayıncılık.

- Yıldırım Kocabaş, Ö. (2006). Türk Kooperatifçilik Tarihi içerisinde Samsun'un yeri. C. Yılmaz (Ed.) *Geçmişten geleceğe Samsun 1. Kitap* içinde, (s.385-397), Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Evi.
- Yıldırım, S. (2010). Kente Yönelen Köylüler: Kırsal Yapının Dönüşümü, Göç ve Gecekondu. B. Şen & A.E. Doğan (Ed.), *Tarih, sınıflar ve kent* içinde, (s.398-464), Dipnot Yayınları.
- United Nations Food And Agricultural Organization (UN FAO). (2008). *The state of food insecurity in the world*. 21 Temmuz 2023 tarihinde <http://www.fao.org/3/i0291e/i0291e00.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Ülgen, Y. (2008). Köy-Koop hareketinin Türk kooperatifçiliğinin gelişimine olan etkileri [yüksek lisans tezi]. Namık Kemal Üniversitesi.
- Varlık, B. (1980). 1930-1940 Yılları arasında Türkiye'de tarımsal kooperatifler üzerine bir deneme. *Ekonomik Yaklaşım*, 1(3), 101-133.
- Wiskerke, J. S. (2015). Urban Food Systems. H. Zeeuw & P. Drechsel (Ed.), *Cities and agriculture Inside* (p. 19-43). Routledge.

Extended Abstract

In recent years, there has been a noticeable increase in criticisms and questioning of the industrial food system both globally and in Turkey. During a period in which significant portions of the population have begun living in urban areas, the risks and uncertainties posed by shocks such as earthquakes, fires, and pandemics have significantly impacted food systems. Moreover, the Green Revolution practices based on intensive chemical usage in agriculture, which have been implemented since the 1950s, are currently unsustainable due to the threats they pose to human health, wildlife, and the environment. Although the effects of the multifaceted food crisis encompass social, economic, and ecological risks and uncertainties, urban food systems stand out as one of the most affected domains. Global institutions such as the United Nations (UN) and the European Union (EU) have raised awareness of these concerns and are striving to generate alternative solutions. Among these alternatives are options such as constructing sustainable food systems, returning to family farming, transitioning to organic agriculture, localizing supply chains, and promoting cooperative-style enterprises.

Parallel to global developments, Turkey has also witnessed a resurgence in cooperative policies and practices in recent years. Numerous cooperatives of various types have been established to regulate production, supply, and consumption in both rural and urban areas. These cooperatives, which experienced renewed prevalence in the 2000s, have a deep-rooted history in Turkey dating back to the final years of the Ottoman Empire and the early years of the Republic. Particularly since the establishment of the Republic, the central government has played a pivotal role in the construction of food systems and cooperative policies. This study aimed to delve into the transformative processes that food systems and cooperatives in Turkey had

undergone since the establishment of the Republic. The study focused on three significant periods: the founding years of the Republic, the post-1960s era, and the 2000s, which are crucial for understanding shifts in food systems and cooperative practices. By doing so, the study aimed to comprehend how the evolution of cooperatives, marked by continuity and changes, has unfolded from the early years of the Republic up to the present. Throughout the study, cooperatives are not merely regarded as independent units or enterprises but are analysed within the context of the food systems in which they are embedded. In other words, the unique social, economic, and political characteristics of each period significantly shape the forms of cooperative models during that period. Consequently, a range of variables such as the central government's agricultural and food policies, the impacts of economic crises, the tendencies of societal movements, as well as demographic and labour characteristics of rural and urban areas, all contribute to transformative effects on food systems.

The first period addressed in the study encompasses the early years of the Republic. During this period, the effects of wars, the adverse conditions arising from the 1930s Depression, and the national developmental policies of the central government on food systems and cooperative policies are discussed. Cooperative policies and practices during this period aimed to address the fluctuations in food prices caused by wars and crises. In parallel with national development policies, essential roles were assigned to state-related institutions and cooperatives to support the agricultural sector and rebuild food systems. Although various laws were enacted and incentives provided to promote cooperation within society, a cooperative framework heavily influenced by central government bureaucracy emerged during this period. The second period extensively explored in the study corresponds to the 1960s and 1970s. The economic and political dynamics of this era led to significant diversification in food systems as well as cooperative practices. While cooperatives associated with the central government continued to thrive, a dynamic form of cooperative practice with connections to both producers and consumers in rural and urban areas also emerged. Köy Koop exemplifies the development of independent and democratic cooperatives in Turkey. Moreover, with support from both the central government and local administrations, the first instances of marketization are observed. The provision of food support from rural areas for families migrating to cities, the roles of women in household-based food production, and the increasing application of "green revolution" practices reliant on intensive chemical usage in food production were essential in shaping the food systems of this era. In summary, the dynamics of urbanization, societal movements, and green revolution practices significantly shaped the food systems and cooperative practices of this period.

The 2000s marked a period when the outcomes of neoliberal policies began to manifest, and capital groups composed of corporations and businesses began exerting considerable control over food systems. Issues such

as nutrition problems, increases in food prices, and the loss of biodiversity resulting from the system's operation have heightened interest in alternative production and consumption methods. Corporations asserting dominance over agriculture and food through the industrial food system are under intense scrutiny. The cooperatives of this era emerged largely as responses to these corporate entities and markets. Therefore, social movements and organizations active in the food sector play a significant role in shaping cooperative practices during this period. Additionally, a variety of actors, including local governments, ministries, and women's organizations, contribute significantly to the post-2000 development of cooperatives. Particularly noteworthy is the development of women's cooperatives, which is one of the distinctive aspects of this period. In the post-2000 era, cooperative practices in Turkey have flourished and diversified significantly. Especially distinctive for this period is the rise of cooperative practices that draw strength from various segments of society in rural and urban areas. The ongoing food and climate crises have increased interest in cooperatives among a wide range of society.